

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 4. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

B. Halász Éva

A decima et nona az Anjou- és a Zsigmond-korban

Lakatos Bálint

Követek és követségek a Jagelló-korban

Baros-Gyimóthy Eszter

*Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi
gömöri mezővárosban*

Erdélyi Gabriella

Esterházy Miklós mint családfő

Deák Ágnes

*Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására
Magyarországon 1865-ben*

Andreas Schmidt-Schweizer

A magyar–német államközi kulturális kapcsolatok (1949–1989)

---

*A trianoni béke a magyar, román és szlovák
történelmi gondolkodásban*

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 4. szám

TANULMÁNYOK

- B. Halász Éva** · A *decima et nona* az Anjou- és a Zsigmond-korban 571
- Lakatos Bálint** · A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526) 593
- Mikó Gábor** · Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz 617
- Baros-Gyimóthy Eszter Márta** · Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban 633
- Erdélyi Gabriella** · Esterházy Miklós mint családfő: utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban 657
- Deák Ágnes** · Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben 681
- Andreas Schmidt-Schweizer** · A hidegháború és a német kérdés ütközőzónájában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok (1949–1989) 703
- Zahorán Csaba** · „Addig a békesség, míg szomszéd akarja” Trianon és a magyar-szomszéd viszony napjainkban 731
- Marius Diaconescu** · A „teljes nemzeti szabadság” az 1918. december elsejei gyulafehérvári határozatban 745
- Ondrej Ficeri** · Vállalni a felelősséget Trianonért 763
- Romsics Gergely – Zahorán Csaba** · Útkereső történések. Megjegyzések egy lezáratlan eszmecsere naplójára 777

ÖZVEGY NŐK ÉS ÚJ CSALÁDJAİK EGY 18. SZÁZADI GÖMÖRI MEZŐVÁROSBAN

BAROS - GYIMÓTHY ESZTER MÁRTA

WIDOWED WOMEN AND THEIR NEW FAMILIES
IN AN EIGHTEENTH-CENTURY MARKET TOWN IN GÖMÖR COUNTY

This study examines the remarrying behaviour of widows living in the market town of Csetnek and its affiliated parishes based on the Lutheran and Catholic registers. The community accepted the remarriage of widows as a norm, widows however remarried in smaller rates and more slowly than the general pattern. Women's chances of remarriage were influenced primarily by their age and the sex and age of their children.

Keywords: remarriage of widows, Csetnek, historical demography

„Az asszony le van kötve, amíg férje él, de ha férje meghal, felszabadul.”

1Kor 7,39

1764. március 4-én, hamvazószerda előtti vasárnap lépett a csetneki katolikus templomba a 26 éves, nőtlen ifjú, Pongrácz István. Menyasszonyát, a 35 éves, özvegy Lacny Zsuzsannát az evangélikus házasságkötési anyakönyvek tanúsága szerint már kétszer kísérték az oltár elé. Először 17 évesen, 1747. február 7-én vált asszonnyá: az evangélikus, nőtlen ifjú, Kesiak János volt a vőlegény, s a házasságból egy fiúgyermek született. A férj haláláról és János fiuk további sorsáról nem maradt fenn adat,¹ azt azonban tudjuk, hogy Zsuzsannát 24 éves özvegyként, 1753. március 6-án a 28 éves, szintén evangélikus vallású, nőtlen Szalai Miklós vette feleségül. A házasságkötés után hat hónappal megszületett első fiuk, akit még további kettő követett. Közel 10 év házasság után Zsuzsanna 1762. december 30-án temette el második férjét, és maradt egyedül 9 éves András és másfél éves János nevű fiaival. Az özvegyasszonnyal 14 hónappal később találkozunk újra, amikor Pongrácz István oldalán lépett harmadszor – ezúttal katolikus – oltár² elé. A vőlegény a házasság-

Baros-Gyimóthy Eszter Márta, doktorjelölt, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola.

- ¹ Zsuzsanna második házasságában, 1761-ben született gyermekét János névre keresztelték, ezért feltételezhető, hogy a Kesiak Jánostól született János nevű fiát addigra már eltemette.
- ² Mindketten evangélikus hitben nevelkedtek, a szertartás előtt térhettek át a katolikus hitre. Ennek okára az anyakönyvekből nem kapunk magyarázatot. A nagybőjt előtti esketést Fabricius József csetneki plébános végezte.

kötéssel a tízéves András és a hároméves János³ mostohaapjává is vált. A mozaikcsaládba még ezen év novemberében megérkezett az első közös gyermek is, Martin, akit a katolikus templomban kereszteltek.

A kétszer is újraházasodó özvegy élettörténete a 18. századi csetneki protestáns és katolikus anyakönyvek tanúsága szerint nem volt egyedi. A magas felnőttkori halálozás következtében felbomló családi egység megannyi kihívás elé állította az életben maradt felet, akinek a megváltozott életkörülmények között, a lehetőségeit⁴ felmérve kellett a maga és gyermekei boldogulását megtalálnia.

A megözvegyült nő haláláig viselhetette az özvegyi fátylat és elhalt férje nevét; ezzel biztosíthatta magának a gyermeket illető vagyon kezelését, átvehette a családfő szerepét, s megteremthette a családi élet gazdasági alapjait. Kérhette családjá segítségét, de ha gyermekei között volt már felnőtt korú fiú, ő is átvállalhatta a családfői feladatokat; ebben az esetben az özvegy anyával együtt vitték tovább a gazdaságot.⁵

Megoldás lehetett az újraházasodás is, helyben vagy esetleg a környező településeken. Az özvegy nő „elsősorban a gazdaság tovább vitele, a férfi munkaerő pótlása miatt keresett újabb házastársat. [...] Az özvegy férfi elsősorban árván maradt gyermekeinek gondozása miatt keresett újabb párt, gyakran az özvegyi idő letöltése előtt.”⁶ A férfinak azonban nem feltétlenül kellett újraházasodnia, amennyiben volt idősebb lánya, aki az anyai szerepet – a kisebb gyermekek nevelését –, illetve a háztartás vezetését át tudta venni.

Az özvegy szándéka persze nem volt elég az újraházasodáshoz: kellett a környezetében egy partnert találnia, aki őt magát, illetve a körülményeit elfogadja. A történeti demográfiai kutatások azt mutatják, hogy az újra a házassági piacra kerülő nők és férfiak személyes körülményei előremozdíthatták vagy hátráltathatták is őket terveik megvalósításában. A meghatározó tényezők közé tartozott az özvegy neme, életkora, vagyoni és társadalmi helyzete, háztartásának összetétele, valamint hogy volt-e élő gyermeke, s ha igen, az mennyi idős és milyen nemű.⁷ Az elvárásoknak való megfelelés igényén, a társa-

³ A gyermeknek csupán a keresztelési időpontja ismert, további sorsáról semmit nem tudok.

⁴ Svédországi rurális közösségek megözvegyült lakóinak lehetséges alternatíváiról: Martin Dribe – Christer Lundh – Paul Nystedt: Widowhood Strategies in Preindustrial Society. *The Journal of Interdisciplinary History* 38 (2007) 209–214.

⁵ Lásd Jürgen Schlumbohm: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Bel min proto-industrieller Zeit, 1650–1850*. Göttingen, 1997. 238.

⁶ Őrsi Julianna: Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban. In: *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Szerk. Őri Péter. Bp., 2014. 126.

⁷ Az újraházasodás témakörével foglalkozó irodalomból a teljesség igénye nélkül: Alain Bideau: A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage. The Example of the Castellany of Thoisy-en-Dombes, 1670–1840. *Journal of Family History* 5 (1980) 28–43.; *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Ed. Renzo Derosas – Michel Oris. Frankfurt am Main, 2002.; *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. Ed. Jacques Dupâquier et al. London – New York, 1981.; Beatrice Moring: Widowhood Options and Strategies in Preindustrial Northern Europe. Socioeconomic Differences in Household Position of the Widowed in 18th and 19th Century Finland. *The History of the Family* 7 (2002) 79–99.; Pakot Levente – Őri Péter: Marriage Systems and Remarriage in 19th Century Hungary. A Comparative Study. *The History of the Family* 17 (2012) 105–124.; Pakot Levente: Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia* 52 (2009) 55–88.; Ken R. Smith – Cathleen D. Zick – Duncan D. Zick: Remarriage Patterns Among Recent Widows and Widowers. *Demography* 28 (1991) 361–374.; Frans Van Poppel:

dalmi elfogadottságra törekvésen túl az új házasságkötés motivációja lehetett anyagi természetű vagy az örökös utáni vágy, de akár az időskori egyedüllét elkerülése is. Ahogy Csáky István tárnokmester megfogalmazta: „a testi lelki nyugalomért”⁸ házasodik újra. Az egyházi törvények és a közösségi normák az ifjakra és a hajadonokra, illetve az özvegyekre nézve azonosak voltak, és az özvegy nők és férfiak viselkedését a közösség legalább olyan figyelemmel kísérte, mint az ifjakét.⁹ A társadalmi elvárások, a jó és kegyes özvegyi viselkedés a gyakorlatban persze nem mindig valósult meg: a csetneki városi protokollum feljegyzései¹⁰ több, az erkölcsi normákat áthágó özvegy ügyeit megőrizték.

Tanulmányomban a csetneki özvegy nők életstratégiáit, az élethelyzet kihívásaira adott válaszait vizsgálom 18. századi evangélikus és katolikus anyakönyvi források alapján. (Az anyakönyvi feljegyzésekben csak nőtlenek, hajadonok, illetve özvegyek¹¹ szerepelnek, elváltak nem, tehát csak a házastárs halálát követő újránházasodás következtében létrejövő mozaikcsaládokat vizsgáltam.) Nem állt rendelkezésemre sem a gazdasági helyzetet bemutató összeírás, sem a háztartásszerkezet vizsgálatára alkalmas forrás (*status animarum*),¹² sem egodokumentumok. Így a döntéshozatal olyan fontos tényezői, mint az özvegyasszony anyagi helyzete, a háztartás szerkezete – hány, milyen korú és nemű gyermek él az özvegy anyával egy fedél alatt – rejtve maradtak.¹³

A történeti Gömör megyében fekvő Csetnek¹⁴ környékének gazdag vasérclelőhelyeiről, illetve vasfeldolgozásáról vált ismertté. Ennek emlékét a város címerében látható üllő, kalapács és fogó a mai napig őrzi. A településen áthaladó kereskedelmi útvonal is hozzájárult a gyors fejlődéshez: Csetnek 1320-tól birtokolta a vámszedés és a vásártartás jogát,

Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands. *Population Studies* 49 (1995) 421–441.; Frans Van Poppel: Nineteenth-Century Remarriage Patterns in the Netherlands. *The Journal of Interdisciplinary History* 28 (1998) 343–383.; *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*. Ed. Lyndan Warner. Abingdon, 2018.

⁸ Idézi Horn Ildikó: Nemesi árnyak. In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzával való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.”* Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 69.

⁹ Tóth István György: A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16) 47.

¹⁰ A városi iratok a Rozsnyói Levéltárban találhatóak, amelyek közül jelen tanulmányban a III. kötet bejegyzéseire hivatkozom: Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štatny archív v Košiciach Pracovisko Archív Rožňava Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. (= MVSR SAKE AR III. PT) A magisztrátus üléseinek döntéseit, kihallgatásait, jegyzőkönyveit, határozatait stb. döntő többségben szlovákul jegyezték fel a protokollum lapjaira; a latin és a magyar nyelvű bejegyzések száma elhanyagolható.

¹¹ Az özvegyasszonyokat sokszor, de nem minden esetben a férjük vezetéknevével jegyezték fel az új házasság megkötésekor, például a protestáns Tímár János özvegye, Gál Erzsébet 1779 januárjában lett Kotrocza Sámuel felesége – az esketésekor Tímár Erzsébet néven szerepel. A katolikus anyakönyvekben hasonló jegyzetelési magatartást találtam.

¹² Lásd Faragó Tamás: Lakók a Kárpát-medence hagyományos világában a 18. század közepén. *Demográfia* 56 (2013) 4. sz. 231–280.

¹³ Óri-Pakot: *Marriage Systems*, 121.

¹⁴ A város és az egyházközségek történetét részletesebben lásd: Baros-Gyimóthy Eszter Márta: Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: *Társadalom és életmód-történeti kalandozások térben és időben*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2014. 154–157.

1328-ban pedig a városi jogot is elnyerte.¹⁵ A 14. században épült katolikus templomot az 1530-as években vették birtokba az evangélikusok.¹⁶ A középkor folyamán betelepített szepesi százsz bányászok hamar elszlovákosodtak. Keményfi Róbert kutatásai szerint Csetnek lakosai az 1715–1720-as összeírás szerint magyar és szlovák nemzetiségűek voltak, ám az 1773-as etnikai térképen már a szlovákok uralkodó nyelvként használó települések között találjuk.¹⁷ A II. József-korabeli népszámláláskor az oppidumnak 2011 lakosa volt,¹⁸ s az összeírt 930 férfiból 140 nemesi címmel rendelkezett. A nemesi családok jelentős része a protestáns egyházhoz tartozott, csak néhány családot találtam a katolikus anyakönyvek lapjain.¹⁹ Az 1706. évi vármegyei összeírásakor 69 csetneki iparúzó (ebből 27 fő nemes) jegyeztek fel, 1707-ben 40, 1715-ben 71 iparost írtak össze, míg az 1753–1754. évi összeírás szerint 30 iparúzó tevékenykedett a városban.²⁰

Az evangélikus anyakönyvek az 1680-as évek elejétől maradtak fenn, és 1807-ig a csetneki anyaegyház, illetve Gencs, Rekenye és Sebespatak fíliák protestáns lakóinak életébe engednek bepillantani.²¹ A katolikus hitélet az 1730-as években éledt újjá, az anyakönyveket 1735 végétől vezették a plébánosok, amelyekben Csetnek és 11 filia – Gencs, Sebespatak, Feketelehota, Geczelfalva, Hámorfalva–Rozslosnya, Kuntaplócza, Ochtina, Pétermány, Restér, Rochfalva, Szlabos – katolikus lakóinak adatait rögzítették.²² A protes-

¹⁵ A pallosjogot 1376-ban nyerte el a település, 1417-től pedig évente háromszor tarthattak a lakók országos vásárt. Mária Terézia 1759-ben megfosztotta szabadalmaitól a várost, mivel a városi tanács Szevereni Illés nejét, Vozár Máriát boszorkányos cselekedetei miatt 300 botütésre ítélte. MVSR SAKE AR III. PT pag. 173–179.

¹⁶ Telgárti Lipót: A csetneki plebánia története. *Magyar Sion* 5 (1867) 201. Gömör megyei lelkészek és templomok összeírása 1766-ból. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (= MNL OL) U 64 4. tétel No. 13.

¹⁷ Keményfi Róbert: *A gömői etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására.* Komárom–Dunaszerdahely, 2002. 41–42.; Ila Bálint: *Gömör megye. I–IV. Bp., 1944–1976. II. 150–159.*

¹⁸ Az evangélikus és katolikus fíliák lakóinak száma: Feketelehota: 230 fő; Geczelfalva: 322 fő; Gencs: 264 fő; Hámorfalva (Rozslosnya): 331 fő; Kuntaplócza: 591 fő; Ochtina: 804 fő; Pétermány: 212 fő; Rekeny: 431 fő; Restér: 379 fő; Rochfalva: 423 fő; Sebespatak: 335 fő; Szlabos: 683 fő. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Bp., 1960. 52–56.*

¹⁹ A házasságkötések révén nagyon sok megyei és megyehatáron túli nemesi családdal kerültek kapcsolatba.

²⁰ 1707-ben 5 posztókészítő, 5 kovács, 7 varga, 5 lakatos, 1 szűcs, 3 takács, 3 csizmadia, 3 tímár, 3 bogsnár, 1 süveges, 1 szűrszabó, 2 csiszár és 1 molnár. 1753–1754-ben 3 posztós, 5 kovács, 1 varga, 1 szűcs, 1 takács, 3 csizmadia, 2 tímár, 1 bogsnár, 3 szűrszabó, 1 fazekas, 4 köteles, 3 kardverő és 2 kerékkészítő mestert is feljegyeztek. A nemesek többsége iparúzó volt. Az 1706. évi adatok: Csetnekvölgyi összeírás 1706. MNL OL U 64 1. tétel No. 9. Az 1707. és 1753–1754. évi adatokat lásd Ila: *Gömör megye, II. 152–154.* Az 1715. évi országos összeírás adataira lásd http://kep.adatbazisokonline.hu/apex/f?p=100:17:0:::17:P17_IMGP_FILE_NAME,P17_FILE_NAMES:N78_04_223.jpg,N78_04_223.jpg;N78_04_224.jpg;N78_04_225.jpg;N78_04_226.jpg;N78_04_227.jpg;N78_04_228.jpg;N78_04_256.jpg;N78_04_257.jpg;N78_04_270.jpg;N78_04_271.jpg. (A letöltés ideje: 2018. március 12.)

²¹ A kereszteleési feljegyzések 1683-tól maradtak fenn, 1692-től vezették a házasságkötések jegyzékét, és 1684-től regisztrálták az eltemetett hívek adatait. MNL OL Mikrofilmtára C1589 és Statny archív v Košiciach (= ŠA KE) Zbierka cirkevnych matrík [Egyházi anyakönyvek gyűjteménye] 826–829. Az egyházközség anyakönyvei az interneten a www.familysearch.org oldalon is megtalálhatók. A kutatás időbeni határát az 1807. évi egyházterületi reform adja, amikortól Sebespatak és Rekenye új egyházközséget alkotott.

²² A római katolikus anyakönyvekről nem található kópia az MNL OL Mikrofilmgűjteményében, az eredetiek és a kutatható kópiák is csak a Kassai Megyei Levéltárban található meg; ŠA KE Zbierka cirkevnych matrík 821–825. Az egyházközség anyakönyvei az interneten is kutathatók. Az evangélikus és a katolikus bejegyzések hiányossága és változó tartalma alátámasztja, hogy a lelkészek vagy plébánosok személyiségé-

táns egyházhhoz 1803-ban 1386 csetneki és 949 fíliabeli lélek tartozott,²³ míg a katolikus hívek száma 1100–1200 között lehetett.²⁴

Az anyakönyvi bejegyzéseket²⁵ a családrekonstrukciós módszer alkalmazásával dolgoztam fel,²⁶ amelynek segítségével a helyben maradó lakosság körében végezhető mélyebb vizsgálatok. Az alább következő adatokat és eseteket 436 evangélikus és 153 katolikus özvegyasszony²⁷ családlapja alapján közlöm, kiegészítve a városi protokollum köteteinek feljegyzéseivel. A szűkített adatbázisom 182 olyan mozaikcsaládot tartalmaz, amelyekbe valamelyik házastárs az előző frigyből gyermeket hozott. (Ebből 154 evangélikus, 28 pedig katolikus özvegyasszony újraházasodása révén jött létre.) A protestáns és a katolikus özvegyek házasságkötési szokásai legtöbbször azonosak voltak, ezért csak akkor térek ki az egyes egyházak jellemzőire, ha a magatartásformák között mégis eltérést tapasztaltam.

Élőnek élő, holtnak holt a párja

A csetneki egyházközségekben a házasságok jó kétharmadát nőtlen férfiak és hajadon lányok kötötték; az egyik vagy mindkét fél a házasságkötések 31%-ában volt már házas előzőleg.²⁸ A vizsgált időszakban jelentős ingadozást figyelhetünk meg a tekintetben, hogy

---

tól, képzettségétől és az adminisztrációra fordított idejétől erősen függött, mit és milyen pontosan regisztráltak. Lásd Elter András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In: *KSH-NKI 2002. évi Történelmi Demográfia Évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp., 2002. 147. A továbbiakban összefoglalóan a csetneki evangélikus, illetve katolikus hívekről beszélek, de a fíliákban lakókat is ideértem.

- ²³ Evangélikus Országos Levéltár (= EOL) Canonica visitatio Csetnek ágostai hitvallású evangélikumi Egyházban. 1803. október 7. pag. 157.
- ²⁴ Bartolomaeides szerint a 18. század végén 750 katolikus vallású lakos élt Csetneken. Bartolomaeides Ladislaus: *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii*. [H. n. „]1799. 20. A katolikus hívők számát az idézett mű adatai alapján becsültem meg.
- ²⁵ Az anyakönyvekbe az egyházak számára fontos információkat vezették fel, melynek célja a lelki és a vérrokonság nyilvántartása, a született gyermekek legitim vagy illegitim voltának dokumentálása. Ez a gazdag forrástípus ugyanakkor le is szűkíti a vizsgálatok lehetőségét. Az evangélikus feljegyzések csupán két évben tartalmazzák a házasságra lépő felek életkorát, kevés esetben jegyezték fel a férfiak foglalkozását, és a származási hely vagy a lakóhely feltüntetése is gyakran elmaradt. A katolikus plébánosok szinte az anyakönyvezés megkezdésekor feljegyezték a házasságra lépők életkorát, így ha nem is volt meg az özvegyasszony születési dátuma, a bevallott életkorokkal tudtam dolgozni. Az 1682–1807-ig terjedő időintervallumban 2474 evangélikus, az 1735–1807 közötti intervallumban 670 katolikus családlapot sikerült felállítanom. Az evangélikus egyházközségben egy évben átlagosan 20 esetet történt, míg a katolikusban évi 9 a középérték.
- ²⁶ Andorka Rudolf: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. Bp., 1988.
- ²⁷ Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy amennyiben az egyházi személy feljegyezte a felek családi állapotát, azok a legtöbb esetben megfelelnek a valóságnak.
- ²⁸ Az ismert családi állapotú házasságok 12,3%-ában a férj házasodott újra, 8,9%-ában a menyasszony állt már oltár előtt, míg a házasságok 10%-ában mindkét fél vesztette már el házastársát. Az 1692 januárjától 1807 végéig, a csetneki katolikus és evangélikus egyházközségekben a megözvegyült nők 21,8%-a, a feleségüket eltemető férfiak 35,6%-a házasodott újra. Nem szabad azonban kizárni, hogy akiről nincs információ, az egy másik egyházközségben ne lépett volna újra házasságra. A csetneki özvegyek újraházasodási magatartása azonos a 19. század eleji, pozsonyi német evangélikus özvegyekével, ahol az özvegy

a házassági piacon lévő özvegyek milyen arányban tudtak újra házasságot kötni. Az 1710. évi pestisjárványnak az evangélikus temetési anyakönyv feljegyzései szerint közel 774 áldozata volt az egyházközségben,²⁹ aminek következtében a következő évtizedben az özvegyházasságok aránya 55%-ra ugrott fel az összes házasságkötéshez viszonyítva. Az 1770-es évtizedben ismét az evangélikus újránházasságok számának emelkedése tapasztalható; ekkor az özvegyek egymással kötött frigyének száma nőtt meg. A katolikus egyházközségben az 1790-es kohorszban tapasztaltam növekedést az özvegyházasságok terén; ezt az özvegy férfiak hajadon lányokkal kötött házasságainak gyakoribbá válása okozta.

Összehasonlításképpen: a református Őriszentpéteri (1784–1895) és a katolikus dunabogdányi (1724–1895) anyakönyvekben végzett kutatás szerint a házasságkötések 30%-ában volt özvegy legalább az egyik fél.³⁰ A miskolci protestánsok körében 20% alatt volt az ilyen házasságok aránya, míg a katolikusoknál ugyanott 25–29% között mozgott.³¹ 1830–1930 között Szentegyházfalván és Kápolnásfalván az esküvők egyegyedénél volt özvegy legalább az egyik házasodó.³² 1830–1889 között a büki evangélikusok házasságkötéseinek 22%-a volt újránházasság,³³ míg 1759–1790 között Pócsmegyeren ez az arány csupán 19,7%.³⁴

---

férfiak 41,5%-a, míg a nőknek 27,3%-a lépett újra házasságra. Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009. 47. Őt elzászi település anyakönyve azt mutatja, hogy 1750–1850 között az özvegy férfiak 40%-a, míg özvegy nőtársaik 20%-a lépett újra házasságra. Kevin McQuillan: *Family Composition and Remarriage in Alsace, 1750–1850. The Journal of Interdisciplinary History* 33 (2003) 555.

²⁹ Az Országos Széchényi Könyvtárban található egy latin nyelvű kézirat, amelynek szerzője az egykori csetneki lelkész és gömöri szuperintendens, Bodó András unokája, Bodó Mátyás, aki megemlíti, hogy az 1710-es pestisjárvány Csetneken 778 áldozatot követelt. Mathias Bodó: *I. Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio*. H. n., É. n. 10. Országos Széchényi Könyvtár Kézírtattára Q.L. 1610. Ugyanakkor Ila Bálint a megye történetét feldolgozó munkájában vármegyei összeírásokra hivatkozva csupán Csetnek oppidumban 1526 főre teszi a meghalt személyek számát. Ila: *Gömör megye*, III. 344.

³⁰ Koltai Gábor: Őriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. In: *KSH-NKI 2003. évi Történelmi Demográfia Évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp., 2003. 208.

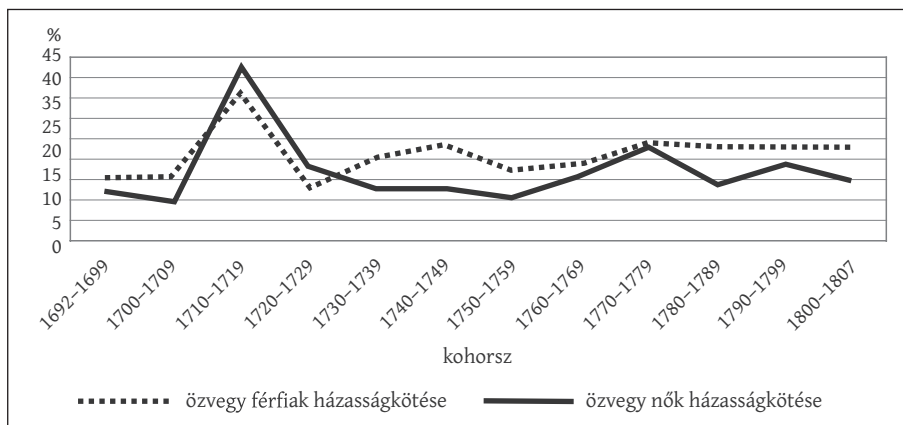
³¹ Faragó Tamás: A város népessége. In: *Miskolc története*. I–V/2. Szerk. Faragó Tamás et al. Miskolc, 1996–2007. III/1. (1702–1847-ig) 180. A 17. század végi mezőkövesdi özvegyházasságokban magasabbnak tűnik az özvegy nők újránházassági aránya, ugyanakkor a temetési bejegyzések a férfiak esetében jelentős hiányt mutatnak a családi állapot tekintetében. Martos Gizella – Őri Péter: *Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. Demográfia* 43 (2000) 110.

³² Pakot: *Megözvegyülés és újránházasság*, 62.

³³ Őri-Pakot: *Marriage Systems*, 113.

³⁴ Andorka Rudolf: *Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895*. Bp., 1984. (Történelmi Statisztikai Tanulmányok 5) 43.

1. grafikon. Az evangélikus özvegy férfiak és nők házasságkötéseinek aránya az összes házasságkötéshez viszonyítva, Csetnek 1692–1807; %.

A csetneki özvegyházasságok³⁵ illeszkednek a hazai kutatások sorába a tekintetben is,³⁶ hogy a vizsgált korszakban az özvegy férfiak újraházasodásának aránya szinte minden évtizedben magasabb volt, mint az özvegyasszonyoké. Az 1710 júliusa és szeptembere között tomboló pestisjárvány ebből a szempontból rendhagyó következményekkel járt: a következő két évtizedben az özvegyasszonyok házasságainak száma meghaladta férfi társaikét.

A pestisjárvány három évig tartó „házasságkötési lázat” okozott az életben maradt protestáns hívek körében: még az özvegyasszonyok is rendkívül nagy számban és gyorsan keltek el. 1710–1719 között az özvegy nők 54,4%-a özvegy férfihoz ment férjhez, csupán 14,4%-uk lépett nőtlen ifjúval az oltár elé. Ugyanebben a kohorszban az özvegy férfiak

³⁵ Az idegenből érkező férfiak és nők esetében elfogadtam a bementett családi állapotukat. Így is magas azon személyek száma, akiknek a házasságkötésüket megelőző családi állapotáról semmilyen információt nem kapunk: 513 házasság esetében egyik vagy mindkét fél ismeretlen családi állapotú. Feljegyzett családi állapot hiányában a 26. életévük után házasságra lépő nőket újraházasodónak tekintettem. Az evangélikus és a katolikus hajadonok is 25 évesen fogytak el a 18. századi Csetneken, így az ismeretlen családi állapotú csetneki árak esetében a 26 év alattiakat első házasságukat kötőknek, a 26. életévüket betöltötteket újraházasodónak vettem. A csetneki férfiaknál a 30. életév a határ. A szakirodalomban általában 30 éves kortól tekintik újraházasodóknak a menyasszonyokat. Iványos-Szabó Tibor: Kecskemét társadalma 1770 táján. *Levéltári Közlemények* 58 (1987) 124–125.; Faragó Tamás: A házasságkötés kalendáriuma. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Szerk. Bessenyei József – Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. 82.; Óri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a XVIII. században. Lélek-összeírások Pest megyében 1774–1783*. Bp., 2003. 67. Benda Gyula azt tapasztalta Keszthelyen, hogy a 24 évnél idősebb nőknél túlsúlyban voltak az újraházasodók. Benda Gyula: *Házasságok Keszthelyen 1750–1848: az átlagtól a mikrotörténelmig, avagy a léptékváltás problémája*. In: *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok*. Szerk. Dobrossy István. Miskolc, 2003. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12) 86.

³⁶ Óriszentpéteren is a férfiak házasodnak nagyobb számban újra. Koltai: Óriszentpéter népesedési viszonyai, 208. A 19. század első harmadában ez elsősorban a tornai özvegy férfiakra volt jellemző, mivel a Torna megyei paraszti közösségekben az özvegy nők státusza „a gazda tulajdonosi státusával majdnem azonos súlyú haszonélvezeti joggal társult, [...] s ezt az önállóságot [...] az özvegyasszony-háztartásfői csak ritkán adták fel”. Pozsgai Péter: *Korszerkezet, családi állapot és házasodási minta Torna megye paraszti társadalmában a 19. század utolsó harmadában*. In: *Szám- (és betű)vetés*, 144.

63,6%-a özvegy nővel alapított új családot, és csak 27,2%-uk hajadonnal.³⁷ Ennek fényében még érdekesebb az utolsó, 1739 szeptembere és novembere között dúló, „csupán” 160 áldozatot³⁸ követelő pestisjárvány utáni házassági magatartás. Mindössze két hónapig emelkedett meg a házasságkötések száma, az özvegyek által választott új házastárs családi állapota pedig megváltozott helyzetről tanúskodik. Az 1740–1749 között újránházasodó férfiak 73%-a hajadonnal lépett oltár elé, özvegyasszonyt csupán 26,8%-uk választott. Az özvegy nők fele özvegy férfival, 40,9%-a nőtlen ifjúval kötötte össze életét.³⁹

Az egész vizsgált időszakra vonatkozó adatok tanúsága szerint a 18. századi Csetneken a protestáns özvegy nők 55%-a özvegy férfival alapított új családot. A *relicta viduák* 28,6%-a nőtlen ifjak házastársa⁴⁰ lett, 18,3%-uk új házastársának családi állapota pedig ismeretlen.⁴¹

Az 1735–1807 közötti katolikus özvegyházasságokban is magasabb volt az özvegy férfiak által alapított új családok aránya. Anyakönyvezésük hiányos volta miatt az 1739. évi pestis katolikus áldozatainak számát sem ismerjük; a feljegyzések csupán az 1770-es évektől váltak jobb minőségűvé.⁴² Összességében megállapítható, hogy a 18. századi csetneki katolikus özvegyasszonyok 55,5%-a özvegy férfihoz ment férjhez többedik házassága alkalmával, csupán 39,2%-uk lett nőtlen ifjak felesége. (Az új férjek 5,2%-a ismeretlen családi állapotú volt.) A nők első házasságukat fiatalon kötötték, így a katolikus özvegyasszonyok második esküvőjük idején átlagosan csak három évvel voltak idősebbek az először oltár elé álló párjuknál. (Összehasonlításképpen: a 19. századi adatok szerint Bükön az evangé-

³⁷ Az özvegy nők esetében a fennmaradt 31,11%-uk ismeretlen családi állapotú férjjel alkotott új családot, míg az özvegyemberek új feleségeinél ez az arány 9,09%. Ezen házasságok jelentős része területileg exogám, így sok esetben nincs információ a gyermekek kereszteléséről sem.

³⁸ A pestisjárvány megérkezését Ambrosius György 1739. augusztus 12-én jegyezte fel a temetési anyakönyvben. Halálokok hiányában csak a temetettek számának változásából következtettek arra, hogy a járvány november végéig szedte áldozatait. Bodó Mátyás feljegyzése szerint 180 csetneki lakos halt meg. Bodó: *I. Comitatus Gömöriensis*, 9–10. A városi protokollumok harmadik kötetében is felsorolták az 1739. évben meghaltak neveit – összesen 185 fő: „Series Personarum diversi sexus et aetatis, quae anno supra notato Csetnekini, partim morte naturali, partim sue pestilentia infecta decesserunt.” MVSZ SAKE AR III. PT pag. 10–13. A két névsor döntően fedi egymást, azonban nem tudtam bizonyítani, hogy a csak a protokollumban szereplő nevek a katolikus vallású csetnekiekre vonatkoznak-e. Egy másik kötetben 180 áldozat szerepel az 1740. március 23-i feljegyzésben. MVSZ SAKE AR II. PT pag. 258–259.

³⁹ Az evangélikus özvegy férfiak 51%-a hajadonnal kötött többször házasságot, özvegyasszonyt 43%-uk választott.

⁴⁰ Az őriszentszéki református özvegy férfiak majd 60%-ban hajadont választottak házastársul, az özvegyasszonyok esetében 40% alatti a nőtlen ifjakkal kötött házasságok aránya. Koltai szerint „ez jelzi az özvegy nők hátrányosabb helyzetét az újránházasodási esélyeket illetően”. Koltai: *Őriszentszéki népesedési viszonyai*, 209.

⁴¹ Különösen a 18. század első három évtizedéből nem rendelkezünk hiteles képpel.

⁴² Az 1790–1799 közötti évtizedben az újránházasodó férfiak által létrehozott mozaikcsaládok aránya hirtelen megugrik: 7,6%-kal magasabb, mint nőtársaiké. A temetési anyakönyvben nem emelkedik meg a felnőtt korú nők haláleseteinek száma; magyarázatot az egyházközösségen kívülről érkező özvegyemberek számának növekedése adhat. Az özvegyemberek több mint fele hajadonnal kötött házasságot, ami épp az ellenkezője a 18. századi katolikus átlagnak. A katolikus özvegyasszonyok épp ebben a kohorszban választottak legmagasabb arányban, 64,28%-ban megözvegyült férfit házastársul, akiknek jelentős része az egyházközösséghez tartozó falvak lakója. A katolikus özvegy férfiak 50,6%-a özvegyasszonnyal lépett újra házasságra, 45,83%-a bizonyíthatóan hajadont vezetett oltár elé másodjára vagy harmadjára, míg az új feleségek 3,57%-ának családi állapotát homály fedi a 18. században.

likus özvegyasszonyok 52%-a nőtlen ifjúval lépett újra házasságra, míg a szentegyházassalvi és kápolnásfalvi újránházasadó nők 64%-a özvegy férfi társa lett.⁴³⁾

A felállított családlapok alapján nem találtam olyan özvegyasszonyt, akinek második vagy többedik férje az elhalt házastárs rokonságába tartozott volna. (Az úgynevezett sógorházasság egyik célja az volt, hogy az örökséget családon belül tartsák.⁴⁴⁾ A rengeteg névazonosság, pontosabban az egy településen élő azonos vezeték- (és gyakran kereszt) nevű férfiak adatai persze el is fedhetik ezeket a kapcsolatokat.

A keresztszülőség az egyházi felfogás szerint lelki rokonságot létesít a családok között, s a katolikus egyház szerint kizárja a házassági kapcsolatot.⁴⁵⁾ Az evangélikusok 1707. rózsahegyzi zsinatának határozata szerint viszont „a komaság nem akadályozhatja meg a házasságot”.⁴⁶⁾ A csetneki protestáns özvegyek új házastársai és az előző házasságból született gyermek keresztzülei között azonban csupán két esetben találtam azonosságot a 18. században,⁴⁷⁾ ami azt jelzi, hogy jellemzően ők is kizáró oknak tartották a lelki rokonságot.

Rendi szempontból a legtöbb házasság endogám volt: nemesek a nemesekkel törekedtek házasságot kötni, így maradhatott meg a család helye és presztízse generációkon át,⁴⁸⁾ nem beszélve a házasságok vagyongyarapítási céljáról.⁴⁹⁾ Az anyakönyvi bejegyzések ritkán adnak információt a családfeők foglalkozásáról, lakhelyéről, így csak kevés esetben tudtam vizsgálni, hogy a mesteremberek özvegyei milyen társadalmi hovatartozású férjhez választottak maguknak. Motulak Anna első férje például vashámorban dolgozott, míg a második takács volt; Gál Erzsébet mindkét férje fémmegmunkálással foglalkozott, ahogy Wittan Zsuzsannáé is. Hasonlóság mutatkozik másik három nő férjeinek foglalkozása között is: Hlavats Zsuzsanna, Smitan Anna és Balas Zsuzsanna első és második férje egyaránt pásztoember volt.

⁴³⁾ Óri-Pakot: *Marriage Systems*, 113.

⁴⁴⁾ Vö. Margareth Lanzinger: *Tanten, Schwägerinnen und Nichten. Beziehungsgefüge, Vermögenskonflikte und »Reparaturen« oder: Linie und Paar in Konkurrenz*. Essen, 2007. (Werkstatt Geschichte 46) 51–54. Eredményei azt mutatják, hogy különösen jelentős a nagynénik szerepe az elhalt anya és feleség pótlásában.

⁴⁵⁾ Vö. Lanzinger: *Tanten, Schwägerinnen und Nichten*, 43. A csetneki katolikus plébánosok több esetben feljegyezték, hogy a házassuló pár dispensációval rendelkezik, de hogy az engedély mire vonatkozott, azt az anyakönyvben nem közölték.

⁴⁶⁾ Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Bp., 1889. 70.

⁴⁷⁾ Megjegyzendő, hogy az evangélikus keresztzüelők száma gyakran eléri a 4–6 főt is, és nemeseknél a 8 keresztzüelő sem ritka.

⁴⁸⁾ Örsi: *Házassági stratégiák*, 115.

⁴⁹⁾ Az evangélikus anyakönyvben egy 65 éves özvegy nemesember és egy 28 éves szolgáló házasságát jegyezték fel: 1807 júliusában Csiszár András vezette oltár elé a családban szolgáló Pongrácz Máriát, akitől egyébként 1804-ben, özvegysege idején már született egy törvénytelen lánya. Őt a házasságkötésükkel törvényesítették, majd még egy közös gyermekük született. A férj 1811 februárjában bekövetkezett halála után az özvegy Pongrácz Máriának három törvénytelen gyermeke biztosan született még, akiket az evangélikus templomban kereszteltek meg 1812-ben, 1816-ban, illetve 1819-ben.

A házasságra lépő özvegyek életkora

A házasságra lépő özvegyasszonyok életkorának⁵⁰ bemutatása az adatok megbízhatatlansága miatt nem egyértelmű. A családrekonstrukciós módszer elfogadott eljárása, hogy ha valakinek nem rendelkezünk a pontos kereszteleési dátumával, akkor vagy a házasságkötéskor általa bevallott, vagy a temetéskor a családtagok által bementett életkorából számoljuk ki a születési időpontot.⁵¹ A 18. századi ember időszelelete nem kívánta meg a megélt életkor pontos ismeretét,⁵² ezért lehetségesek az anyakönyvekben akár egy évtizedes tévedések is.⁵³ Az özvegyasszonyok között például igen alacsony életkori eredményt kaptam Gond Mária esetében, akit a temetésekor mondtak családtagjai 51 évesnek: így 1711. november 11-én, a Pixaides György nemesemberrel kötött második házasságakor 11 évesen és 10 hónaposan állt volna Antonius Sámuel evangélikus lelkész előtt. Az ismert születési dátummal rendelkező legfiatalabb evangélikus özvegyasszony Gallo Katalin volt, aki 1770. január 9-én, 20 évesen állt másodszer az oltár előtt.⁵⁴ Az igazolhatóan legidősebb házasodó özvegyasszony az 55 éves Zemencsik Mária volt, akit a 67 éves nemes Diák István vezetett oltár elé.⁵⁵ A katolikusoknál a legfiatalabb házasodó özvegyasszonyok a 18 éves Kuplo Sára⁵⁶ és Filep Zsuzsanna voltak. A legidősebb özvegy menyasszony, Venczel Anna 50 évesnek vallotta magát; ő 1786. július 22-én, a 60 éves restéri evangélikus özvegy-

⁵⁰ Az első házasságukat kötő protestáns hajadonok már 16 éves koruktól jelen voltak a házassági piacon, számuk folyamatosan emelkedik, a legtöbben 19 éves korukban keltek el. A katolikus leányok legtöbben 18-20 évesen álltak oltár elé. A protestáns özvegyasszonyok átlagosan 35,7 évesen házasodtak újra, míg katolikus nőtársaik 32,6 évesen. A 18. századi Szombathelyen a többedik házasságukat kötő nők átlagéletkora 33 év volt, Bácskai Vera a legnagyobb gyakoriságot a 40. évnél találta. Bácskai Vera: Szombathely népeisége a 18. században. In: *Szám- (és betű)vetés*, 163.

⁵¹ Andorka: *A családrekonstrukciós vizsgálat*, 36.

⁵² Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés. A parasztek és kisnemesek időfogalma a XVII-XVIII. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya - Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a XVII-XVIII. században*. Szerk. Zimányi Vera. Bp., 1994. 115-132.; Erdélyi Gabriella: Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: *Személyes idő - történelmi idő*. Szerk. Mayer László - Tilcsik György. Szombathely, 2006. (Rendi társadalom - polgári társadalom 17) 135-141.

⁵³ Természetesen az adminisztratív munkáját precízen végző egyházi vezetőre is találtam példát Csetneken: többek között Penzsinszky Imre plébános sem volt rest sok esetben napra pontosan kiszámolni a temetett személy életkorát: pl. 1750. október 28-án temette Konyar Kristóf és Spisak Mária lányát, a szerinte 2 évet és 106 napot megélt Zsuzsannát. A kereszteleési dátum és a temetési időpont között azonban 2 év és 147 nap telt el. Az esetek többségében ennél kisebb mértékben, néhány nappal tévedtek a számításaikban.

⁵⁴ Katalin első férjével, Ziman Jánossal 1768. január 12-én házasodott össze, a férj egy év házasság után halt meg. A fiatal nő 11 hónapig viselte az özvegyi fátylat.

⁵⁵ Zemencsik Mária első férjével, Tregjár Éliással 35 évig élt házasságban, 9 gyermekük született, közülük ketten már felnőtt fejjel temették el apjukat. Mária 2,5 éves özvegység után lett Diák István felesége. Az új férj két hónapi özvegység után, 1807. július 16-án vitt új asszonyt a házához. Első feleségével, D. Feledhazy Barbarával a 45 év házasság alatt 13 gyermekük született; az új anya érkezésekor ketten már családot alapítottak, további kettő sorsa bizonytalan.

⁵⁶ Kuplo Sára és mindkét férje cigány származású volt. *Zingarus*, illetve *neocolonus* jelzővel jelölték meg őket az anyakönyvekben, és rendkívül hiányosan adminisztrálták a kereszteleéseket és temetéseket.

ember, Kontsko György felesége lett. Az özvegy nők házasságkötési életkorát vizsgálva, évtizedenként erősen ingadozó átlagéletkort találtam a csetneki egyházközségekben.⁵⁷

Életkori bontásban megvizsgálva az özvegy nők újraházasodási arányát, azt tapasztaltam, hogy az özvegyeket 40 éves korukig jó eséllyel újra oltárhoz vezették.

1. táblázat. Özvegy nők újraházasodási arányai életkor szerint

Életkor az özvegyé váláskor	A nők közül Csetneken újra házasságot kötők aránya %-ban, 1692–1807	A nők közül Keszthelyen újra házasságot kötők aránya %-ban, 1740–1849 ⁵⁸	A nők közül Óriszentpéteren újra házasságot kötők aránya %-ban, 1784–1859 ⁵⁹
19 éves és fiatalabb	100	92,9	100
20–29 éves	74	68,2	92,3
30–39 éves	45,5	43,9	64,88
40–49 éves	17,8	16,1	33,33
50 évnél idősebb	10,5	1,8	1,42

A csetneki adatok közel azonos értékeket mutatnak a Benda Gyula által Keszthelyen kimutatott értékekkel, sőt az 50 évnél idősebb csetneki özvegyek számára a házassági piac még több lehetőséggel is szolgált. A 30–39 év között megözvegyült nemes nők közül többen nem mentek újra férjhez. Lány Jakab özvegye, Bodo Eszter 32 éves korától 28 évig, húga, Rebeka, Lány Sámuel felesége 29 éves korától 26 évig, Radvancz Mária 28 éves korától 10 esztendeig – mindnyájan halálukig – éltek özvegyen. Bár minden korosztályban, de leggyakrabban a 30–39 éves özvegyasszonyoknál fordult elő, hogy házastársuk halála után rövid időn belül ők is meghaltak, ezért nem kerülhetett sor az újbóli házasságkötésre.⁶⁰

A többedszer is házasságot kötő csetneki nők⁶¹ – különösen a második házasságukkor – gyakran maguknál fiatalabb férfit választottak. Az életkori különbségek több esetben

⁵⁷ A 19–20. századi székelyföldi anyakönyvekben kimutatható az özvegyek házasságkötési életkorának időbeli emelkedése. Pakot: Megözvegyülés és újraházasodás, 64. Az evangélikus nők esetében a nőtlen ifjakkal házasságra lépők átlagéletkora 32 év, míg azok, akiket özvegy férfiak vezettek másodszor az oltárhoz, 38 év volt. A katolikus nőknél 30 és 35 év volt az átlagéletkor. A protestáns és katolikus nőtlen ifjak átlagéletkora 27 év volt, míg az evangélikus özvegy férfiak átlagosan 49 évesek, katolikus társaik pedig 43 évesek voltak.

⁵⁸ Benda Gyula: Zsellérből polgár – *Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849.* Bp., 2008. 147.

⁵⁹ Koltai: Óriszentpéter, 210. Az 1830–1930 közötti székelyföldi rurális közösségekben a 45 és 54 év között megözvegyült nők 30%-a tudott újra házasságra lépni, míg az 55–64 év közöttieknek csupán 15%-uk. Pakot: Megözvegyülés és újraházasodás, 70.

⁶⁰ A 20–29 éves korukban megözvegyült és új házasságot nem kötő özvegy nők magas számához a család-rekonstitúciós módszer egyik technikája is hozzájárult: sok esetben csak a feleség halálának dátumát ismerjük, de a feljegyzésben már özvegyként említik – ekkor élve a módszer adta lehetőséggel, az utolsó ismert gyermek születésének évében, december 31-i dátummal lehet lezárni a lapot. A feleség megözvegyülésének életkorához is ezt a dátumot használtam fel.

⁶¹ Igen alacsony azon házasságkötések száma, ahol a korkülönbségek változását tudtam vizsgálni, mert sokszor csak az egyik fél életkora ismert: mindössze 35 esetben ismertek a nő és összes férje életkori adatai.

eléri a 15 évet, néha a 20-at is meghaladják. Az 50 év feletti özvegy, Belicza Marina második férje, a nőtlen Ziman András 24 évvel volt nála fiatalabb; az asszonynak egyik férjétől sem született gyermeke. Budinszky Zsuzsanna első házassága mindössze 5 hónapig tartott Saltzer Jánossal, akitől nem született gyermeke. Közel négy év özvegység után a 29 éves Zsuzsanna a 20 éves Simonovszky Jánossal lépett házasságra, és 5 gyermekük született.

A protestáns egyházi normák nagy hangsúlyt fektettek a jelentős korkülönbséggel kötött házasságok tiltására, hiszen „ezek a házasságok magukban hordozzák a várható gyermekáldás iránti reménytelenséget”, illetve annak veszélyét, hogy a várható árvák a gyülekezetnek terhet jelentenek majd.⁶² A pápai gyülekezet 1623-as artikulusai explicit módon tiltották, hogy idős asszonyt olyan fiatal ifjúval eskessenek meg, aki fia lehetne, és özvegyember sem léphetett frigyre 16 évnél fiatalabb hajadonnal.⁶³ A csetneki adatok azt sejtetik, hogy az itteni protestánsok nem tartották magukat szorosan a zsinati határozatokhoz: nagyobb életkori különbségekkel is kötöttek házasságokat, akár a férfi, akár a nő is lehetett sokkal idősebb.⁶⁴

A katolikus özvegyasszonyok kisebb arányban léptek házasságra náluk fiatalabb férfival, és a házastársak életkori különbségei sem voltak olyan magasak: döntő többségében 10 év alatti értékeket találtam. Kirívó eset csupán kettő volt: a 46 éves özvegy Hebathy Katalin a 21 éves nőtlen ifjú, Licsko János felesége lett. Katalin gyermekei – ha életben voltak – 22, 20 és 13 évesek voltak ekkor. Közös gyermekük nem született. A második példa egy vallási szempontból vegyes házasság: a 40 éves evangélikus özvegy, Hartman Zsuzsanna 1792. november 15-én lépett a katolikus oltárhoz a 22 éves Kánya Mihállyal.

„A gyász ideje kinek kinek tetszése szerint tart” (Bél Mátyás)

A tanulmány elején említett Lacny Zsuzsanna második férje, Szalai Miklós halála után 14 hónapig nem ment újra férjhez, ami Csetneken viszonylag rövid időnek számított. A megvizsgált 129 evangélikus özvegyasszony átlagosan 2,6 évig élt özvegységben,⁶⁵ míg a 213 újrَاهázasodó férfi átlagosan 1 év, a néprajzi kutatásokból ismert „gyászév”⁶⁶ után

⁶² Méliusz Juhász Péter arra int, hogy a nagy korkülönbség paráznságra és házasságtörésre adhat okot. Bárh Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Bp., 2005. 56.

⁶³ Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I–II. Pozsony, 1998. I. 210.

⁶⁴ Azokban az esetekben, amikor mindkét esketésnél a férfi volt az idősebb Csetneken, többször volt az első házasságkötésnél nagyobb a korkülönbség, mint a másodiknál vagy harmadiknál, ami – bár kevés esetszám mellett – nem támasztja alá azt a szakirodalmi megfigyelést, miszerint a többedik házasság megkötésekor tovább nőnek a felek életkori különbségei. Például Gyurszky Mária első férje, a nőtlen Lőrintz György majd 14 évvel volt idősebb az akkor 15 éves 2 hónapos menyasszonynál, míg a 36 éves 4 hónaposan újrَاهázasodó nő új párja, a nőtlen Petermanovsky János 4 évvel és 9 hónappal volt csak idősebb.

⁶⁵ A már említett 1710. évi pestisjárvány utáni hároméves házasodási hullám idején az özvegyasszonyok átlagosan 1,2 évig viseltek csak özvegyi fátlyat. Az előző század végi mezőkövesdi pestisjárvány után a vizsgált 10 özvegyasszony 2 hónap és 2 év közötti intervallum után kötött újra házasságot. Martos-Őri: *Mezőkövesd demográfiai viszonyai*, 110.

⁶⁶ Benda Gyula keszthelyi kutatásai azt mutatták, hogy az özvegy férfiak a Balaton-parti településen nem tartottak gyászévet: „a gazdasági és családi szükséglet szinte kötelezővé tette a fiatal háztartásfők gyors

alapított új családot. Az özvegyiségben eltöltött idő nemenkénti értékéhez mindenképpen hozzájárul a nemek családban betöltött szerepe: a férfi az anyagi hátteret biztosítja, viszi a gazdaságot, mesteremberként dolgozik, míg a hagyományos családban a nő szerepe a gyermeknevelés, a gyerekekről való gondoskodás.⁶⁷ A nő idősebb gyermekei segítségével el tudta látni a gazdaságot, esetleg beletanult elhalt férje iparába, de a gyermeknevelés és a háztartás vezetése női jelenlétet kívánt. Amennyiben az özvegy férfinak nem volt idősebb leánygyermeke, sürgető lehetett mihamarabb újrահázasodnia. Csetneken is ezt igazolják az adatok: az özvegyemberek fél évnél kisebb árvaikkal általában 2 hónapon belül, 0,5–1 év közötti csecsemőkkel 5 hónapon belül, de 1–10 év közötti gyermekekkel is 4 hónapon belül újrահázasodtak. Az özvegygel ellentétes nemű, munkaképes korú gyermek jelenléte enyhítette a háztartásra nehezedő nyomást, csökkentette az özvegy motívációját az újrահázasodásra.

2. táblázat. Az evangélikus nők özvegyiségben töltött ideje életkoruk szerint

Életkor	6 hónapnál kevesebb	6–12 hó	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	Összesen
–19		1	1				2
20–24	1	4	2	1		2	10
25–29	1		4	2	2	1	10
30–34		2	5	1	4	2	14
35–39		2	3	3	1	8	17
40–44		1	3		1		5
45–49	1			1		1	3
50–		1	2	1		1	5
Összesen	3	11	20	9	8	15	66

66 esetben sikerült a feleségek megözvegyülési életkorát és az özvegyiségben eltöltött időt is rekonstruálni. A 20–24 éves korukban megözvegyült protestáns nők java része

újrահázasodását. Ez akár néhány héten belül is megtörténhetett, máskor a böjti és adventi tilalmi idő vagy a nyári munkák késleltették az újabb esküvőt. Az özvegyen maradt nőknél az igen gyors új házasság ritkább.” Benda: *Zsellérből polgár*, 146–147. A pozsonyi özvegyemberek gyors újrահázasodását normaként fogadta el a közösség a 19. század elején. Tóth: *Polgári stratégiák*, 51. Szentegyházásfalu özvegyembereinek 67%-a egy éven belül kötött új házasságot, a nők esetében mindössze 26,2% az ugyanilyen gyorsan új családot alapítók aránya. Pakot Levente: Szentegyházásfalu népessége, 1728–1914. In: *KSH-NKI 2003. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*, 249. Az 1750–1850 között élő elzászi özvegy férfiak 25%-a egy éven belül házasodott újra. McQuillan: Family composition, 556–557. Vö. Satomi Kurosu – Christer Lundh – Marco Breschi: Remarriage, Gender, and Rural Households. A Comparative Analysis of Widows and Widowers in Europe and Asia. In: *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia. 1700–1900*. Ed. Christer Lundh et al. Cambridge, 2014. 191.

⁶⁷ Peter Laslett: A nő szerepe a nyugati család történetében. In: *A női nem – Tények és kérdőjelek*. Szerk. Evelyne Sullerot. [Ford. Gáti Tibor.] Bp., 1983. 498.

6–12 hónap múlva lépett új házasságra,⁶⁸ míg a 25–29, illetve a 30–34 évesek inkább 1-2 év elteltével. Az adatok azt mutatják, hogy a 35–39 éves özvegyeknek olykor 4 vagy több évet is kellett várniuk, míg újra kérőt találtak. A családlapok adatai alapján nem volt ritka a 7–10 éves özvegység sem:⁶⁹ a már említett nemes Benedicty Anna 11 év és 6 hónapnyi özvegység után lett a nemes Feledhazy György felesége. A katolikus nőknél mindössze 13 esetben tudtam meghatározni az özvegységben töltött időt, így a kapott magas érték, a 3,38 év nem tekinthető reprezentatívnak.⁷⁰ Közülük a leghosszabb időt, 6 év 9 hónapot, Organ Anna töltött özvegységben, mielőtt a 2 és fél éve egyedül élő Pivovarcz Gáspár házastársa lett. Az özvegy katolikus férfiak átlagosan 10 hónap eltelte után léptek újra oltár elé.

Milyen tényezők befolyásolhatták – az életkorán túl – a megözvegyült nőt abban, hogy mikor léphetett újra házasságra? Kimutatható-e az anyakönyvi bejegyzések alapján, hogyan befolyásolta az újrَاهázasodást, ha kisgyermekkel maradtak magukra? Az anyakönyvi bejegyzésekből nem tudtam rekonstruálni, hogy a szűk család, az idősebb gyermekek segítették-e az egyedül maradt anyát, milyen anyagi és lakhatási feltételek között élt a gyermekes *relictus vidua*, milyen örökségük volt a félárvának és az anyának⁷¹ stb., pedig ezek a tényezők mind befolyásolhatták az özvegy döntését. A csetneki adatok alapján feltételezhető, hogy a gyermekek jelenléte némileg lerövidítette a nők özvegységben töltött idejét. A vizsgált 154 protestáns mozaikcsaládban mindössze 43 esetben⁷² rendelkezünk biztos információval tíz év alatti kisgyermekéről, valamint az anya özvegységben eltöltött idejéről. A kisgyermekes nők az átlagnál 1 évvel rövidebb ideig, 1,78 évig éltek özvegységben a két házasság között. Egy év alatti gyermeket egyet találtam, az ő anyja mindössze 4 hónapig élt özvegyen. A 10 év alatti gyermekek édesanyja legtöbbször 1-2 évig nevelte gyermekeit az újrَاهázasodás előtt, de ugyanannyi gyermek élt egyedül anyjával 1 évnél rövidebb ideig, mint 3 évig. A csetneki gyermekes özvegyasszonyok kimutathatóan hamarabb alapítottak új családot, azaz kerestek új apát gyermekeiknek, mint a gyer-

⁶⁸ A legrövidebb ideig, 2 hónapig a magát 29 évesnek valló Kozuch Mária volt özvegy, gyermeke első házasságából nem ismert, ahogy az özvegységet 4 hónapig viselő, magát 49 évesnek valló Thomko Anna esetében sem. Nemes Némethy András özvegye, a 22 éves Levy Anna 5 hónapig viselt gyászt: a 2. hónapban született meg néhai férjétől egyetlen gyermeke, András, akit 2 hónap múlva el is temetett.

⁶⁹ Egy extrém magas özvegységi időt is találtam: 1778. június 30-án, 1 havi özvegység után nősült újra Budinsky Pál a 45 éves Német Annával, aki, ha hihetünk a bejegyzéseknek, előtte rendkívül hosszú ideig, 21 évig élt özvegyen.

⁷⁰ Az életkorhoz kötött özvegységi vizsgálat eredményei az alacsony esetszám miatt nem értékelhetők. A katolikus özvegy férfiak körében is csupán 47-en feleltek meg a vizsgálat minimális követelményének.

⁷¹ Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Bp., 1990. (Tudománytár) I/113.; Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 750–751.; Benda Gyula: *Keszthely – Egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai*. In: *KSH-NKI 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp., 2001. 148.; Cserei Farkas: *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye*. Kolo'sváratt, 1800. A gyermekkel magukra maradt főnemesi özvegyasszonyok helyzetéről lásd Horn: *Nemesi árvák*, 51–90.; Horváth Ágnes: *Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon*. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp., 2007. 247–267.

⁷² A katolikus esetek száma mindössze 4, az özvegységi idő átlaga 1,75 év.

mektelenek. Az ellátásra szoruló gyermek jelenléte tehát valószínűleg nagyobb motivációt jelentett az újraházasodásra.⁷³

Levi Mátyás 1733. november 25-i halálakor feleségét, a 41 éves nemes, Kasacz Évát és 6 élő gyermekét hagyta hátra, akiknek életkora 4 és 20 év között volt. Éva bizonyára az idősebbek segítségére is számíthatott a majd 4 évnyi özvegység alatt, amíg házasságra nem lépett a nemes Kalay Pállal. Skokan Mária a 2 éves és 10 hónapos Anna lányával és a 7 hónapos Mihály fiával maradt özvegyen férje, Beno Mihály halála után. Ő 4 év múltán, 1771. november 11-én lett nemes Kárász Mihály felesége, akitől nem született gyermeke. A nemesi származású Albini Zsófia 43 évesen, 3 hónapos magzattal a szíve alatt özvegyült meg 1780. január 18-án. Elsőszülött lánya ekkor már családot alapított, és fia is majd 18 éves volt. Zsófia 3 évvel később állt újra oltár elé az 52 éves, mindössze 44 napig özvegy nemes Biriny Ádámmal, akinek 30 évig tartó első házasságát nem kísérte gyermekáldás. (Elképzelhető, hogy felesége akár többször is elvetélt: az anyakönyvekbe csak nagyon ritkán jegyezték fel ennek tényét.⁷⁴) Nem tudjuk, hogy Biriny vajon a saját gyermek utáni vágy vagy a nő kisgyermeké miatt nősült ilyen gyorsan újra. Az új házaspárnak – idős koruk ellenére – egy közös lánya született, aki 3 éves korában meghalt; ettől kezdve Zsófia első férjétől posztumusz született Anna lányát nevelték.

Benedicty Miklós özvegye, Ledniczky Mária mindössze 5 hónapig élt házastárs nélkül:⁷⁵ a 35 éves, nőtlen Biriny János 1779. augusztus 27-én vette feleségül, aki ezzel a 6 hónapos Sámuel Mátyás és a 8 éves Zsuzsanna mostohaapjává vált. A házasságkötés után fél évvel Sámuel meghalt, Mária viszont már 6 hónapos terhes volt első közös gyermekükkel. A 9 éves Zsuzsanna féltestvérét Jánosnak nevezték el, és később még egy lányuk született, Eszter. János 1 évesen, Eszter 11 éves korában halt meg; Zsuzsannát felnevelték, és férjhez is adták. A katolikus vallású, magát 34 évesnek valló Tamás Katalin 10 hónapnyi özvegység után lett a 20 éves, evangélikus nőtlen ifjú, Barnák András felesége. Katalin 3 leánygyermekével – Zsuzsanna (12 éves), Mária (10 éves) és Katalin (6 éves) – alkották az új családot. Négy „elárvult nő” férfi nélkül – ez bizonyosan hozzájárult az anya gyors újraházasodásához. (Nem tudunk arról, hogy közös gyermekük született volna.)

Az ellátásra már nem szoruló, idősebb gyermekkel özvegységre jutó nők és férfiak házasságkötési magatartása más képet mutat. Esetükben felmerül az a kérdés is, hogy volt-e, lehetett-e beleszólásuk az ifjaknak, hajadonoknak anyjuk vagy apjuk döntésébe, amely az ő sorsukat is befolyásolta. A mostohaaszülő, illetve gyermekeinek megjelenése új helyzetet teremtett a családi kapcsolatokban, féltestvérek születése esetén tarthattak az örökségük csökkenésétől, elvesztésétől is.⁷⁶ Az összes tényező – az anyagi háttér, a családi segítség, a *relictia vidua* egyénisége stb. – ismerete nélkül még hozzávetőleges képet

⁷³ Különösen igaz ez a szentegyházásfalvi, kápolnásfalvi és büki megözvegyült férfiak esetében. Őri-Pakot: *Marriage Systems*, 119–120.

⁷⁴ A temetési feljegyzések között olvashatunk *abortus*, *abortivus* jelzöt, amelyek az idő előtti születésre utalnak.

⁷⁵ Tárkány Szücs Ernő gyűjtéséből ismert, hogy 1751-ben elkobozták annak a kiskunhalasi özvegyasszonynak az örökségét, aki 5 hónap után már férjhez is ment. Tárkány Szücs: *Magyar jogi népszokások*, 279.

⁷⁶ McQuillan: *Family Composition*, 549.

sem lehet adni arról, mikor, milyen stratégiát választottak a már idősebb, munkabíró gyermekeikkel magukra maradó csetneki özvegyasszonyok.

„Kik csak névvel és gyászruhával özvegyek” (Pázmány Péter)

Az özvegyektől elvárt viselkedési norma mindenképpen a kegyes, tiszta és erkölcsös életvitel volt. Az anyakönyvi bejegyzések és a magisztrátus által tárgyalt esetek azonban gyakran ettől eltérő képet mutatnak. „Amely özvegyasszony kedvére tartja testét, gyönyörűséggel mulatja idejét; megholt, noha eleven; azaz: hírében, nevében tisztességében, böcsületiben megholt az emberek előtt”,⁷⁷ olvashatjuk Pázmánynál. Az evangélikus lelkészek közel 20 esetben jegyezték fel, hogy a törvénytelen ágyból született csecsemő anyja özvegyasszony. Ha ismert is az apa, rendszerint akkor sem követte házasságkötés a „gyermekáldást”.⁷⁸ A ritka kivételek egyike a két nemes özvegy, Rutkaj János és Roxer Mária esete: 1763. június 20-i házasságkötésük előtt 11 nappal keresztelték Mária lányukat, akit Institorius Sámuel lelkész „spuriá”-nak minősített, de szülei házasságkötése következtében törvényesítették. Távolról sem volt minden gyermek ilyen szerencsés, ahogy ez Kopik András és Pongrácz István özvegye, Barbara esetében is történt. Pongrácz 1741. március 2-án halt meg, viselő feleségét hátrahagyva. A posztumusz született fiút Ambrosius György lelkész április 2-án György névre keresztelte. Barbarával 1745. október 30-án találkozunk újra, amikor özvegyként törvénytelen lányát, Katalint vitte keresztelni; az apa nevét nem jegyezték be az anyakönyvbe. A magisztrátus⁷⁹ 1746. január 21-én kezdte tárgyalni a 30 év körüli Pongrácz Borissa csapodár özvegyasszony és a 23 éves ifjú, Kopik András⁸⁰ paráználkodásának ügyét, aki vélhetően Katalin apja. Többszöri kihallgatás, a tanúk meghallgatása, Kopik András bebörtönzése és az ügy felülvizsgálata után a nemes tanács március 21-én a közösség okulása végett és életük megjavulásáért a bevádoltatott asszonyszemélyt 60 korbácsütésre, a bűnös ifjút 40 botütésre ítélte, és ezenfelül még 6 forint büntetést is kellett fizetniük.

Az esetükből azonban nem tanult mindenki: Pazár Mária már hajadonként is előbb hálta el a házasságot vőlegényével, Holeczy Györggyel, mint hogy azt Institorius Sámuel lelkész megáldotta volna. A lelképásztor az 1767. február 26-i, a nagybőjt előtti héten történt esketéskor feljegyezte, hogy a pár vétkezett a 6. parancs ellen, majd a május 18-i keresztelőnél is felhívta rá az utókor figyelmét, hogy Anna lányuk 3 hónappal az esküvő után született. Ügyük a városi protokollum lapjaira is felkerült.⁸¹ A házaspárnak a 15 éves házasság alatt 7 gyermeke született, az utolsó a férj 1782. szeptember 17-i temetése után

⁷⁷ Pázmány Péter: A keresztény özvegyasszony tükre. In: *Pázmány Péter művei*. Bp., 1983. 643.

⁷⁸ Mivel sok esetben nem maradt fenn az apa neve, nem tudhatjuk, hogy a törvénytelen gyermek apja az özvegy későbbi férje-e.

⁷⁹ MVSR SAKE AR III. PT pag. 34–39.

⁸⁰ 1724. június 6-án keresztelték az evangélikus templomban Kopik András és Pilat Zsuzsanna András nevű fiát, így a vélt apa alig 22 éves volt a vizsgálatok megkezdésekor.

⁸¹ MVSR SAKE AR III. PT pag. 267–269.

4 hónappal.⁸² Holeczy György özvegye 1786. július 22-én újra feltűnik a keresztelési anyakönyvekben, amikor Mayercik Pál özvegyembertől született „infans spurius, extra coniugium genitus” lányát, Annát tartották keresztvíz alá. A kislány 8 hónapos korában meghalt, és a szülők sem házasodtak össze. A 48 éves Mária majd 1794. július 12-én, 12 évnyi özvegység után egy 24 éves ifjúval, Németh Istvánnal alapított új családot.⁸³

A katolikus Czigler György özvegyét, a 29 éves Blizner Máriát 1804. szeptember 4-én vette nőül a 41 éves Temesy János. Temesy 7 hónapja vesztette el feleségét,⁸⁴ Mária már lassan 4 éve élt egyedül, hiszen néhai férjétől nem született gyermeke. A házasságkötés után 4 hónappal, 1805. január 30-án az új asszony keresztelni vitte gyermekét a katolikus templomba: Makkay Tádé plébános „spurius” minősítést írt a csecsemő Mária neve mellé, míg az apa nevéhez „pater incertus”-t, tehát a férj nem vállalta az apaságot.⁸⁵ A házaspárnak 1807 novemberében született egyetlen törvényes gyermeke. Az evangélikus özvegyasszony, Korschay Mária 1792. november 23-án kereszteltette az evangélikus templomban törvénytelen Zsuzsanna lányát, akinek feltételezett apja Tóth Mihály katonamester volt. Két évvel később, 1794. május 21-én már a katolikus templomban kereszteltette az özvegyasszony újabb törvénytelen gyermekét, akinek apját Dudik Ádám plébános nem nevesítette. Az evangélikus temetési anyakönyv 1800. november 21-i bejegyzésében Korschay Mária Mária nevű lányának haláláról olvashatunk – a leánygyermek kereszteléséről és édesapjáról sem kapunk hírt. A lelkész gyakorlatból azt feltételezem, hogy a kis Mária is törvénytelen kapcsolat gyümölcse volt. Mind az anyakönyvekben, mind pedig a városi protokollumban igen sok példát találni az özvegyek normaszegő életére. A nők e tekintetben felülreprezentáltak, hiszen az illegitim gyermeke apját – legyen az nőtlen ifjú vagy tapasztalt özvegy – nem feltétlenül nevezte meg a szegénykező anya, vagy csak a lelkész nem jegyezte fel az egykorúan „köztudomású” tényt.

Gyermekáldás a mozaikcsaládokban

Azt a kérdést, hogy hány félárva kapott anyát vagy apát a szülője új házassága révén, tehát átlagosan hány gyermeket vittek az özvegyek új családjukba, nagyon nehéz megválaszolni. A családlapokon a gyermek születésén kívül sok esetben nem sikerült több ro-

⁸² Több posztumusz születésre is találni példát: az evangélikus családokban a férj halála után 1–8 hónapra, a katolikusoknál 1–6 hónapra születtek a gyermekek. Bod Péter megfogalmazása szerint a férj halála után 10 hónappal született gyermeket törvényes „szüleménynek” tartották. Bod Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás*. Kolozsvár, 1836. 184. Demkó Kálmán a szász törvényekre hivatkozva azt írja, hogy az atya halála után 10 hónap és 10 nap múlva született gyermek örökösödési joga megtámadható. Demkó Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században*. Bp., 1890. 113.

⁸³ Ezt a házasságot nem kísérte gyermekáldás, és a temetési bejegyzések szerint a feleség második férjét is túlélte.

⁸⁴ Özvegysége idején két gyermekét is eltemette: János 13 éves volt, míg Mária mindössze 3 hónapos. Első feleségét a Mária keresztelését követő napon temette Makkay Tádé plébános.

⁸⁵ Az asszony az esküvőkor legalább 4–5 hónapos gyermekkel lehetett viselő, ezt a ténytet akár el is titkolhatta újdonsült férje előtt.

vatot adattal feltölteni – a gyermekek például gyakran kimaradtak a temetési feljegyzésekből. A vizsgált 154 csetneki evangélikus mozaikcsalád esetében 73 özvegyasszony 119 élő gyermekéről van tudomásunk; az új férjek előző házasságaikból 90 gyermeket vittek bizonyosan az új házasságba.⁸⁶ További 197, az előző frigyekből származó gyermekről a keresztelésükön kívül nem rendelkezünk semmilyen más információval.⁸⁷ Ha a biztosan életben lévő árvák neme alapján vizsgáljuk az új házasságot kötő evangélikus özvegyasszonyokat, akkor 37 lányos, 18 fiús anyát és 16 olyan nőt találunk, akiknek fia és lánya is élt az új házasság megkötésekor.⁸⁸ A 18. századi csetneki protestáns özvegyasszonyok mozaikcsaládjai tehát átlagosan legalább 1,3, legfeljebb 2,6 félárva gyermeknek jelentettek esélyt a hatékonyabb gondoskodásra. A katolikus mozaikcsaládok is hasonló gyermekszámmal indultak: minimum 1,1, maximum 2, előző házasságból származó utóddal. A katolikus özvegyasszonyoknál 3 lányos, 2 fiús anyát és 2 özvegyet találtam, akiknek fia és lánya is biztosan életben volt a házasságkötéskor.

A csetneki lányos özvegyasszonyok ugyanolyan pozícióban voltak a házasságkötési piacon, mint a fiúgyermekkel élők, pedig a népi mondás szerint a fiú hoz, a lány csak visz – hozományt és munkaerőt is. A 154 protestáns mozaikcsalád létrejöttékor az özvegy nők és özvegy férfiak által a házasságba vitt, biztosan életben lévő félárva⁸⁹ közül a 0–4 éves korú lánygyermek kétszer annyian voltak, mint a hasonló korú fiúk, míg a 15–19 éves lányok szorzója ötszörös.⁹⁰ A 28 katolikus mozaikcsaládba az özvegyek 31 élő gyermeket vittek, és további 57, előző házasságból született gyermekről van keresztelési információ. A 8 katolikus özvegyasszony esetében mindössze 13 élő gyermeket sikerült az új házasság megkötésekor kimutatni. A katolikus félárva életkor és nem szerinti bontása nem mutat olyan nagymértékű eltolódást, mint a protestánsok esetében. Mindkét magasabb számban születtek fiúgyermek, akiket azonban a csecsemő- és gyermekhalandóság jobban érintett. Korán kialakult a nőtöbblet, ez mutatkozik meg a mozaikcsaládokba vitt utódok arányaiban.

A legtöbb gyermekkel a már említett 45 éves Kasacz Éva és a 48 éves Kalay Miklós, 1737 novemberében kötött házassága indult: az apa biztosan életben lévő gyermeke a

⁸⁶ A 73 özvegyasszony mozaikcsaládba vitt gyermekeinek nemi aránya a következőképpen oszlott meg: 47 fiúgyermek, 72 leány. Az evangélikus özvegyemberek, akik özvegyasszonyokkal alapítottak új családot, 32 fiút és 58 leányt vittek magukkal.

⁸⁷ Az özvegy nők feltételezetten életben lévő fiainak száma 62 fő, a lányoké 45 fő. Az özvegyemberek 53 fiút és 37 leányt vihettek még magukkal az új házasságba.

⁸⁸ Ezek azok az anyák, akik saját gyermekkel léptek az új házasságba, plusz két nő csak a férje előző házasságából született mostoháját vitte az új családba. Amennyiben a feltételezhetően életben lévő gyermekeket is figyelembe veszem, kiegyenlítettebb a nemek aránya, bár így is a lányos anyák vannak többségben. Fiús anyák: 31 fő, lányos anyák: 37 fő, fiúval és lánnyal élő anyák: 33 fő.

⁸⁹ A legidősebb utód, a negyedszer is férjhez menő Kalay Judit harmadik férjének, Feledy Miklósnak első házasságából született Zsuzsanna lánya volt, aki mostohájának utolsó esküvőjékor 44 éves és 4 hónapos volt. Természetesen ekkor már férjnél volt, és feltételezhetően nem Kalay Judittal élt egy fedél alatt.

⁹⁰ Ez az adat azt mutatja, hogy az új házasságok megkötésekor milyen a nemi megoszlás az előző házasságból származó gyermekek között. Elképzelhető, hogy közülük néhányan már szolgálatban álltak, nem a szülővel éltek.

12 éves Sámuel, a 9 éves Pál, valamint Judit volt, akinek születési dátumát nem ismerjük.⁹¹ Kasacz Éva 7 gyermekkel ajándékozta meg első férjét,⁹² akik közül 6 érte meg a felnőttkort. Levi Mátyás árvái az anya újraházasodásakor még mind vele egy háztartásban éltek: György 25, János 22, Martin 19, Eszter 14, Mátyás 11, Éva 8 éves volt. Az új házaspárnak nem született közös gyermeke, de 9 árvájukat kiházasították. A Gonosz György és Mayer-nik Judit házaspár a feleség előző házasságából származó 4 fiát és 1 lányát házasította ki biztosan,⁹³ míg közös gyermekük nekik sem született. A 23 éves András egy hónappal anyja esküvője után, 1764. július 16-án nősült, Márton 17, János 15, György 12, Mária 8 éves volt az új apa érkezésekor. Saláky Éva nemes özvegyasszony bő 3 évig nevelte egyedül Levy András négy árváját, amikor 1771. november 26-án Mihalik János nemes özvegyember az oltárhoz vezette. Legidősebb lánya, Zsuzsanna az özvegység alatt, 19 évesen ment férjhez; András fia 18, Anna 11, Dániel 7 évesen kapott mostohaapát.⁹⁴ Az új apa két lányának, a 14 éves Annának és a 7 éves Zsuzsannának biztosított új anyát a nőüléssel. Dániel a házasságkötés után egy hónappal meghalt, a többi 5 árvát két évig közösen nevelték az anyja 1774 januárjában bekövetkezett haláláig.⁹⁵

A vizsgált 182 mozaikcsaládba átlagosan valamivel előbb érkezett az első közös gyermek, mint az először házasságot kötő nők esetében. Az utóbbiak a házasságkötés után átlagosan 20,⁹⁶ az özvegyasszonyok ezzel szemben 17 (protestánsok), illetve 19 hónap után (katolikusok) hozták világra az első utódot. Ennek hátterében az is állhat, hogy a termékenység szempontjából szelektált csoportról (bizonyítottan termékeny férfiakra és nőkről) van szó. Természetesen az újraházasodások esetében is előfordult, hogy a közös gyermek „idő előtt”⁹⁷ érkezett (esetleg épp a gyermek miatt „kellett” törvényesíteni a kapcsolatot). Az evangélikus lelkészek 10 ilyen esetet regisztráltak: 4-4 esetben nőtlen ifjú, illetve özvegyember volt a vőlegény, 2 esetben ismeretlen a korábbi családi állapot. A házasságkötés és az első gyermek születése közötti legrövidebb időtartamot – 6 hónapot – Lacny Zsuzsanna és Szalay Miklós említett második házasságában találtam. Az 1735–1807 közötti katolikus anyakönyvek 15 „koraszülött” csecsemőről tudósítanak. A házasság megkötése után 3 hónappal született az először oltár elé álló Strnaglik András

⁹¹ Kalay Pál ifjú és az özvegy Kostjal Katalin 1711 februárjában, tehát a pestis után megkötött házassága igen termékeny volt, összesen 9 gyermek kereszteléséről van adatom. Anna nevű lányuknak csak születési dátuma ismert, ha apja újraházasodásakor életben volt, 21 éves lehetett.

⁹² Levi Mátyás és a nemes hajadon, Kasacz Éva szintén a pestisjárvány után, 1711 augusztusában álltak oltár elé.

⁹³ Tudomásom van egy Péter nevű fiú születéséről is, de más információval vele kapcsolatban nem rendelkezem.

⁹⁴ Egy gyermek, Levy Ezékiel sorsa bizonytalan: ha élt az anyja házasságkötésekor, 15 éves és 9 hónapos volt.

⁹⁵ A keresztelési anyakönyvek bejegyzése szerint Mihalik János megnősülhetett: két lánygyermeke született Schwartz Máriától: Barbara 11 napot, Zsuzsanna 3 évet élt. Az apa 1782. február 8-án halt meg, Máriát nem találtam a későbbiekben az anyakönyvi bejegyzésekben. Mihalik Jánosnak haláláig egy lánya kivételével minden édes- és mostoha gyermeke házasságra lépett. Nem tudjuk, hogy a 24 éves Mihalik Annát 1789 februárjában a testvérei vagy második mostohája, Schwartz Mária házasította-e ki.

⁹⁶ Az első intervallum számításához a szakirodalomban leírtaknak megfelelően jártam el: a 8 hónapnál magasabb, de 60 hónapnál alacsonyabb értékeket vettem alapul. Andorka: *A családrekonstrukció vizsgálat*, 35.; Benda: *Zsellérből polgár*, 154.

⁹⁷ A házasságkötés utáni 8. hónap előtt megszületett csecsemők.

és a 21 éves özvegyasszony, Ruzsbanszky Mária kislánya; a 36 éves özvegyember, Gutta János és a 34 éves Vozarik Judit házasságát 4 hónap elteltével kísérte gyermekáldás, Borusovits Mátyás és Schestina Zsuzsanna pedig az esküvő után 5 hónappal tartották keresztvíz alá Mátyás fiukat.

A protestáns özvegyasszonyok által kötött házasságokban átlagosan 1,08 gyermek, míg a katolikusoknál átlagosan 1,24 gyermek született.⁹⁸ A mozaikcsaládokban ugyanakkor nem volt ritka a 4-5 közös gyermek sem. A 25 éves nőtlen ifjú, Hudacsik János 1791. január 4-i esküvőjekor a 30 éves özvegy, Walko Anna három gyermekének apja is lett: Mária és János 6 évesek, míg Sámuel 9 éves volt. 14 évnyi házasságuk alatt 5 fiuk és egy lányuk született, ám bizonyíthatóan csupán az első házasságból származó Mária élte meg a felnőttkort és ment férjhez. Még több, összesen 7 gyermeke született az 1710. évi pestisjárvány után házasodó özvegyeknek, Lyptay Andrásnak és Gros Zsuzsannának. A férj egy 1 éves leányt vitt az előző házasságából, aki 5 év múlva meghalt. 27 évig éltek házasságban, Zsuzsanna 4 fiúval és 3 lánnyal ajándékozta meg férjét, akik közül 3-an családot is alapítottak. A legmagasabb regisztrált gyermekáldás a katolikusoknál három volt: Borusovits Mátyás özvegyember 1790 szeptemberében vezette oltár elé özvegy Schestina Zsuzsannát. Az új asszony nem vitt gyermeket az előző házasságából, a férfi viszont hármat is: a 16 éves Jánost, a 10 éves Zsuzsannát, illetve a 7 éves Erzsébetet. A házasságkötést követő 5. hónapban született az első közös gyermek, Mátyás, akit Antal és Katalin követett a 17 évig fennálló házasságban.⁹⁹

Néhány nem szokványos eset

A nemesi származású, evangélikus Kalay Judit¹⁰⁰ 1717. január 31-én lépett először oltár elé: az alig 20 éves lányt Wozár Jánoshoz adták a szülei. Nevük a keresztelési feljegyzésekben nem tér vissza, ahogy a férj halálozási dátuma sem ismert, így arra sem tudtam következtetni, hogy Judit mennyi ideig élt özvegyen. Második férjével, Horváth Ferenc chirurgyussal 1732. február 17-én tartották a menyegzőt. Ezt a házasságot sem kísérte gyermekáldás, a férj 1739 szeptemberében halt meg. A már nem fiatal Judit 2 év özvegyesség után, 1741. augusztus 28-án újra férjhez ment a 25 évvel idősebb evangélikus nemes-

⁹⁸ Az először házasságra lépő csetneki evangélikus hajadonok esetében ez a szám 2,29 fő, míg katolikus társaikénál 2,07 fő. Az előző házasságokban született, életben lévő gyermekek és az új egységekben született gyermekek száma átlagosan 2,3–3,7 családonkénti gyermekszámot mutat. A 2011. évi népszámlálási adatok alapján az átlagos gyermekszám a magyar mozaikcsaládokban magasabb, mint a hagyományos családokban. „Gyermekszám szempontjából legnépesebbek azok a mozaikcsaládok, ahol mindkét szülő hozott gyermeket az előző kapcsolatából, és már közös vér szerinti gyermek is született. Ezek a családok átlagosan 4-5 gyermeket neveltek.” Vörös Csabáné – Kovács Marcell: A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statistikai Szemle* 91 (2013) 1222.

⁹⁹ Közös lányuk 6 hónapos korában halt meg, a két fiuk sorsáról nem tudok semmit, ahogy Mátyás Erzsébet nevű lányáról sem. János fiát 24 évesen nőtlen ifjúként temették el, míg Zsuzsannának biztosan született egy törvénytelen gyermeke.

¹⁰⁰ Nemes Kalay Valentin és Faltus Heléna legfiatalabb lánya, 1697. december 10-én keresztelték.

hez, Feledy Miklóshoz. Judit a közel 68 éves¹⁰¹ férfitől gyermekáldást feltehetőleg nem remélhetett. Feledy Miklós két házas lány apjaként, 6 gyermek nagyapjaként léphetett a házasságba: öt feltehetően az időskori egyedüllét elkerülése ösztönözte a frigyre. Házasságuk hatodik évében a férj meghalt, majd Judit újabb 6 évig élt egyedül. 1753. november 19-én negyedszerre is férjhez ment: az akkor majd 66 éves¹⁰² Mihalik Zsigmond özvegy nemesember vezette oltárhoz a közel 56 éves nőt. A férjnek az előző házasságából biztosan élt egy nőtlen fia, további 3 fiáról és 1 lányáról nincs információnk – a gyermekek 21 és 38 év közöttiek voltak, ha éltek. A negyedik férjet 4 év együttélés után temette el az asszony, aki további 10 évig élt még özvegyként.

Szintén négyyszer állt oltár elé az evangélikus Német Katalin.¹⁰³ Először a katolikus Szoker Gáspárral kelt egybe 1771. február 3-án, a csetneki katolikus templomban. Gyermeük nem született, a férj 1773. október 20-án meghalt. Katalin egyévnnyi özvegyiség után, 1774. november 15-én Salamon János rozsnyói születésű evangélikus ifjú felesége lett. Egy év múlva megszületett egyetlen gyermekük, Mária, aki még meg sem élte első születésnapját, máris elveszítette apját: Jánost 1776. szeptember 30-án temették el a csetneki temetőben. Édesanyja 1 év 9 hónap után, 1778. június 16-án lépett házasságra harmadszor a szintén kétszer megözvegyült Walentiny Istvánnal. Az új férjnek a házasságkötéskor nem voltak gyermekei, így a kis Máriát nevelték, aki azonban négy hónap után meghalt. A család nem maradt sokáig gyermek nélkül: 8 hónappal az esküvő után megszületett az egyetlen közös gyermek, András, aki megélte a felnőttkort. A házasságkötési bejegyzések tanúsága szerint Katalin harmadik férjét is elvesztette, hiszen 1784. szeptember 21-én, Bajtlík György dobsinai polgár vette feleségül. Katalin az ötéves András anyjaként, 31 évesen – tehát még bőven a termékeny életkorban – negyedszerre is családot alapított egy nőtlen ifjúval. A csetneki kereszteleési anyakönyvben csak egyszer szerepel a házaspár: 3 és fél évvel az esküvő után született Martin nevű fiuk.¹⁰⁴ Az utolsó információ a családról, hogy Katalint mint Bajtlík György feleségét 74 éves korában, 1827. április 9-én temették el Csetneken.

A katolikus Gíblak Mária¹⁰⁵ alig 17 évesen ment férjhez a 25 éves nőtlen Klobucsnik Györgyhöz, aki az 1790. január 31-i esküvő előtt tért át a katolikus vallásra. A házasságot nem kísérte gyermekáldás, a férj 2 év múlva meghalt. A 24 éves Mária majd 5 évig élt özvegyiségben, amikor 1797. július 10-én, a 20 évvel idősebb Motulak András felesége lett. A férfi 9 hónappal korábban vesztette el második feleségét, akitől nem született gyermeke. Az első házasságából biztosan élt egy 27 éves, már férjezett lánya és két unokája, illetve tudunk még két, 20 év feletti fiáról is. Mária 27 éves korában egy lánynak adott életet, akit nem követett több gyermek. Amikor a 48 éves férj 1802. március 20-án meghalt, Gíblak

¹⁰¹ Feledy Miklós életkorát a temetéskor bementett életkorból számoltuk ki.

¹⁰² Mihalik Zsigmond életkorát a temetéskor bementett életkorból számoltuk ki.

¹⁰³ Katalin Német János és Pampura Mária elsőszülött lánya, 1753. november 24-én keresztelték az evangélikus templomban. Még 6 testvére született.

¹⁰⁴ Előfordulhat, hogy a család visszaköltözött a férj szülőhelyére, és a többi gyermeket Dobsinán keresztelték.

¹⁰⁵ A csetneki Gíblak Máttyás és Pekár Zsuzsanna lánya, 1773. április 29-én keresztelték. A házaspárnak közel 15 éves házassága alatt 9 gyermeke született, Mária nyolcadikként látta meg a napvilágot és – az eddigi ismereteim szerint – egyedül ő alapított családot.

Mária 2 évig egyedül nevelte lányát, majd 31 évesen, 1804. július 1-jén ismét házasságra lépett. Az 57 éves Hamary Mihály személyében talált apát lányának – a kis Mária azonban 12 nappal később meghalt. Az új férj egy felnőtt korú lányt hozott a házasságba, 1805 júniusában született Mária, egyetlen leánygyermekük. 12 évnyi házasság és férje halála után Giblak Mária még 16 évig élt, eltemette második gyermekét is, de már nem lépett újra oltár elé.¹⁰⁶

Összegzés

A 18. századi Csetneken általános érvényű normának tekinthető a házasságban élés.¹⁰⁷ Az újraházasodók aránya is illeszkedik a hazai publikációkban ismertetett tendenciába.¹⁰⁸ A magas csecsemő- és gyermekhalandóság instabillá tette a családokat, amit csak fokozott a szülők, illetve házastársak elvesztésének gyakorisága. Akárcsak a házasságot, az özvegyiséget is az élet velejárójának kellett elfogadni: a házasfelek bármely életkorban megözvegyülhettek, ami „átmeneti” állapotot jelentett a következő házasság megkötéséhez vezető úton.¹⁰⁹ Az egyéni és családi életciklusok gyorsan válhatták egymást: a család – átmeneti özvegyesség – új család periódus többször visszatérhetett az egyén életében. A nő anyagi, érzelmi és társadalmi támaszra talált az új férj oldalán, míg árvái új apát és családfőt kaptak a férfi személyében. Az árva gyermekek felnevelésében, egészséges testikkel fejlődésében nagy szerepet játszott a mozaikcsalád védelme, a vér szerinti szülő és a mostoha együttes gondoskodása nagyobb esélyt nyújtott a felnőtté válásra.¹¹⁰

Az anyakönyvi források alapján nem világítható meg, hogyan élték meg az érintettek ezeket az életciklusokat. Gyakori élmény volt, hogy gyerekek kerülnek egy háztartásba mostohatestvérként, akik aztán újabb féltestvérekkel együtt nőnek fel. Mindez nem csupán egyszer történhetett meg egy gyermek életében. A városi protokollum lapjai rejthetnek még olyan, féltestvérek közötti hagyatéki vitákat, amelyek bepillantást adhatnak a

¹⁰⁶ Az 1832. február 23-i temetési bejegyzésben Hamary Mihály özvegyeként azonosítják.

¹⁰⁷ A házasságot nem kötő férfiak és nők nem jellemzőek a csetneki egyházközségek területein sem. Természetesen akad példa: Zemantsik Zsuzsannát 45 évesen hajadonként jegyezték fel a temetettek sorába. Faragó: A házasságkötés kalendáriuma, 73.

¹⁰⁸ A kora újkori Európában a házastársukat elvesztő nők sokkal gyakrabban maradtak özvegyen. Idézi Horváth: Főnemesi özvegyasszonyok, 249. A 19. századi Európa nyugati felében és az ázsiai területeken is megfigyelhető az újraházasodás csökkenő tendenciája, míg az erdélyi és büki adatok ennek ellentmondanak. Kurosu–Lundh–Breschi: Remarriage, Gender, 197.; Őri–Pakot: Marriage Systems, 120.

¹⁰⁹ Vö. J. Újváry Zsuzsanna: Házasság és házasságtörés, paráznság a 16–17. századi Kassa szabad királyi városban. *Urbs* 9 (2014) 9. sz. 64.

¹¹⁰ A félárva gyermek túlélése szempontjából fontos volt, hogy milyen gyorsan kerül újra „családba”. A 19. századi holland területeken mozaikcsaládokban élő gyermekek halálzási esélyei nem tértek el szignifikánsan a vér szerinti szüleikkel élő gyermekekétől. Erik Beekink – Frans Van Poppel – Aart C. Liefbroer: Surviving the Loss of the Parent in a Nineteenth-Century Dutch Provincial Town. *Journal of Social History* 32 (1999) 658. A mostohaanyjokkal élő krummhörni lányok halálzási esélyei is majdnem olyan magasak voltak, mint anyjuk elvesztésekor. Kai P. Willführ – Alain Gagnon: Are Stepparents Always Evil? Parental Death, Remarriage, and Child Survival in Demographically Saturated Krummhörn (1720–1859) and Expanding Québec (1760–1750). *Biodemography and Social Biology* 59 (2013) 201.

mozaikcsaládok mindennapi működésébe, a családtagok helyzetébe és esetleg érzelmi világába is. Érdekes lenne megvizsgálni a mozaikcsaládok kapcsolati hálóját: választanak-e a mostohaszülő családjából házastársat a közösen nevelt gyermekek valamelyikének?¹¹¹ Kérdés tehát még bőven akad az özvegyek és a mozaikcsaládok létrejöttével, mindennapjaival, életkörülményeivel kapcsolatban.

---

¹¹¹ Különösen érdemes lenne ezt a vizsgálatot a vallásilag exogám mozaikcsaládokra elvégezni. Az evangélikus hajadonok 19,6%-a választott magának katolikus házastársat – 13,5%-uk megtartotta hitét, míg 6,1%-uk áttért a katolikus vallásra. Arányait tekintve kicsivel több protestáns özvegyasszony kötötte össze katolikus férfival az életét, viszont magasabb mértékben, 16,2%-ban maradtak meg vallásuknál, és csupán 4,5%-uk tért át az új házastársuk hitére. A fiatalabb nők nagyobb számban tértek át a katolikus hitre.